

УДК 376.4:316.454.52

В. В. Тарасова
Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

ПІЗНАВАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ

У статті висвітлюється проблема реалізації потенційних можливостей дітей із інтелектуальним недорозвиненням. Розкриваються особливості формування пізнавальної активності як засобу розвитку зв'язного мовлення в дітей із розумовою відсталістю. Зазначається, що одним із стимулів розвитку зв'язного мовлення, у тому числі й спілкування у формі діалогу, є активність самої дитини, обумовлена її природними потребами в інформації про навколишню дійсність на основі існуючих вражень. Зазначається, що в даний час проблема розвитку зв'язного мовлення в даній категорії дітей, є маловивченою та потребує як теоретичних джерел, так і практичних рекомендацій і програм.

Ключові слова: інтелектуальне недорозвинення, корекція порушень мовлення, спотворення змістового рівня, пізнавальна активність, зв'язне мовлення.

Постановка проблеми. Стан сучасного суспільства поставив перед освітою низку найгостріших проблем, серед яких різке погіршення фізичного, психічного, неврологічного та морального здоров'я дітей. В основі розвитку інтелектуальних здібностей покладено розвиток уваги, мислення, пам'яті. У даний час значущою та актуальною є проблема вдосконалення корекційно-педагогічної роботи з дітьми, які мають інтелектуальне недорозвинення.

Проблема реалізації потенційних можливостей дітей із розумовою відсталістю та соціальної адаптації їх до життя набуває велику соціальну значимість в Україні у зв'язку з тенденцією до збільшення кількості дітей цієї категорії та невеликою кількістю досліджень, присвячених питанням їх навчання й виховання.

Аналіз актуальних досліджень. Тривалий час діти цієї категорії вважалися нездібними до навчання. У сучасній науковій літературі підіймається питання про реалізацію потенційних можливостей цих дітей у навчальній діяльності, про можливості їх інтеграції в суспільство (І. М. Бгажнокова, О. Р. Маллер, М. М. Малофєєв та ін.).

Основна мета спеціальних (корекційних) освітніх установ – адаптувати дітей із проблемами в розвитку до життя в суспільстві, використовувати всі можливості для їх соціалізації. Пріоритетними напрямками освіти дітей із інтелектуальним недорозвиненням визначено: розвиток психічних процесів, пізнавальної діяльності у процесі навчання; мовленнєвий розвиток, формування та розвиток комунікативних умінь і навичок; розширення соціальних контактів з метою формування навичок соціального гуртожитку та моральної поведінки (Л. Б. Баряева, Л. М. Шіпіцин та ін.).

У роботах О. Р. Маллера, В. І. Ліпакова означено, що мова учнів із розумовою відсталістю надзвичайно примітивна та убога як за змістом, так і за своїм зовнішнім висловлюванням. Діалогічна мова сформована недостатньо. Діти часто не усвідомлюють необхідності ясно і чітко передавати зміст, не вміють орієнтуватися на співрозмовника. Ступінь недорозвинення мови найчастіше відповідає ступеню загального психічного недорозвинення (О. Р. Маллер, І. А. Смирнова).

Мета цієї статті – розкрити особливості формування пізнавальної активності як засобу розвитку зв'язного мовлення в дітей з інтелектуальним недорозвиненням.

Виклад основного матеріалу. Одним зі стимулів розвитку зв'язного мовлення, у тому числі й спілкування у формі діалогу, є активність самої дитини, зумовлена її природними потребами в інформації про навколишню дійсність на основі існуючих вражень. Із цієї точки зору, стимулювання пізнавальної активності може стати одним із засобів формування зв'язного мовлення в учнів з інтелектуальним недорозвиненням.

Аналіз наукової літератури з проблеми розвитку пізнавальної активності дітей дозволяє уточнити поняття «пізнавальна активність».

Пізнавальна активність як психолого-педагогічна проблема має багатоплановий характер і розкривається в різних аспектах: на основі аналізу спілкування дитини з дорослими (М. І. Лісіна, Т. Д. Сарториус та ін.), структури навчально-пізнавальної діяльності (З. Ф. Чехлова, Т. І. Шамова). Активність пов'язана з діяльністю людини й реалізується в зовнішньому плані у процесах поведінки й у виконуваних діях (Р. І. Капустіна). Пізнавальна активність розглядається як якість, особистісне утворення, що виражає відношення людини до процесу пізнання (З. Ф. Чехлова, Т. І. Шамова та ін.) і, у той самий час, як складний психічний стан суб'єкта, що пізнає (Д. Б. Годовікова, Т. М. Землянухіна), її рівень змінюється залежно від природних задатків та зовнішніх впливів протягом усього життя (Т. Д. Сарториус).

Рушійною силою, що стимулює активні пізнавальні прояви дітей, є пізнавальний інтерес (М. Ф. Морозов, Г. І. Щукіна та ін.). У даний час питання змісту корекційної роботи щодо стимулювання пізнавальної активності як засобу формування діалогу не розроблені, і проблема пошуку нових ефективних підходів до діагностики та формування зв'язного мовлення за допомогою стимулювання пізнавальної активності стає особливо актуальною.

Удосконалення корекційно-педагогічної роботи має будуватися із урахуванням динаміки психічної сфери та особистості дошкільника. Рання та цілеспрямована корекційно-педагогічна робота, що проводиться з дітьми в ранньому віці, дозволяє максимально скоригувати наявні в них порушення та сприяє профілактиці вторинних особистісних порушень, більш успішному шкільному навчанню цих дітей.

У вітчизняній психології основною структурною одиницею пізнання вважається орієнтовна дія. Дослідники-психологи встановили, що в основі розумового розвитку лежить оволодіння різними видами пізнавальних орієнтовних дій, причому перше місце серед них займають перцептивні та розумові дії. Розвиток перцептивних і розумових дій у дітей відбувається шляхом інтеріоризації зовнішніх, матеріальних орієнтованих дій, коли обстеження предметів та явищ, виділення їх властивостей та відносин відбувається за участю різного роду реальних маніпуляцій. У свою чергу зовнішні орієнтовні дії або виникають всередині практичної діяльності, або засвоюються дитиною у процесі навчання.

Відчуття та сприйняття розглядаються психологами як процеси відображення предметів, явищ при безпосередній дії їх на органи чуття. Сприйняття – це не просто сукупність різних відчуттів, це цілісне відображення об'єктів і явищ навколишнього світу. Воно пов'язане з мовленням, мисленням, пам'яттю, уявленнями, а також особливостями особистості.

Як правило, первинні ураження органів чуття при інтелектуальному недорозвиненні відсутні. Сприйняття відрізняється бідністю, слабкою вибірковістю і недостатньо повно відображає навколишню дійсність.

Розвиток сприйняття дітей із вадами інтелекту має значні відмінності. Оволодівши вибором за зразком на основі зорового орієнтування, діти не можуть здійснити вибір із великої кількості елементів, мають труднощі в розрізненні близьких властивостей, не можуть урахувати ці властивості в діях із дидактичними предметами. Без спеціального навчання не можуть зробити узагальнення за виділеними ознаками, не можуть розподілити за певними ознаками низку предметів, знайти місце предмета в ній.

Страждає формування цілісного образу, він або не формується ні в якій формі, або формується неповноцінно, спотворено. У дітей відсутня орієнтовно-дослідницька діяльність, сприйняття відбувається нерівномірно. Засвоєні зразки найчастіше виявляються нестійкими, розпливчастими, відсутнє перенесення засвоєного способу дій із однієї ситуації на іншу. Складними є взаємини між сприйняттям властивості, знанням її назви, можливістю діяти з урахуванням цієї властивості та можливістю будувати на її основі найпростіші узагальнення. Діти, які успішно виділяють властивості під час занять, не можуть підібрати парні предмети на прохання педагога, зовсім не виділяють їх у побуті, у самостійній діяльності, тоді, коли потрібно знайти певний предмет у приміщенні.

Таким чином, при розумовій недорозвиненності спостерігаються виражені недоліки цих процесів. Вони проявляються в уповільненому протіканні, слабкій диференційованості. Сприйняття розумово відсталих дітей характеризується порушенням вибірковості, цілісності, узагальненості. У них утворюються лише найпростіші, а не головні зв'язки між об'єктами, тому

вони насилу усвідомлюють сутність сприйманого. У таких дітей звужений обсяг сприйняття, що заважає їм орієнтуватись у малознайомих місцях. Перераховані дефекти сприйняття негативно впливають на всю пізнавальну діяльність дитини.

Актуальність і значимість проблеми порушень мовлення та їх корекції у дітей із інтелектуальним недорозвиненням визначається, насамперед, тісним зв'язком процесів розвитку мови та пізнавальної діяльності дитини.

У розумово відсталій дитини до часу вступу до школи, тобто до 7 років, практика мовного спілкування займає менший відрізок часу – всього три-чотири роки. Причому темп розвитку його мовлення всі ці роки різко уповільнений, а мовна активність недостатня. Розмовно-побутова мова дитини виявляється слаборозвиненою. Це ускладнює її спілкування з дорослими. Дитина рідко бере участь у бесідах, на запитання відповідає коротко і далеко не завжди правильно. Значно ускладненим виявляється також виконання доручень та завдань [2, 5]. При поясненні причин, які обумовлюють уповільнене формування мовлення в розумово відсталих дітей, слід виходити, перш за все, із характерного для них загального недорозвинення всієї психіки в цілому, яке призводить до значних змін та затримок у розумовому розвитку [2]. Мова дітей із інтелектуальними порушеннями часто монотонна, маловиразна, позбавлена складних та тонких емоційних відтінків, в одних випадках уповільнена, в інших – прискорена. У дітей з порушеннями інтелекту спостерігається бідність словникового запасу, неточність вживання слів, труднощі актуалізації словника, переважання пасивного словника над активним, порушення процесу організації семантичних полів. Вони не знають назв багатьох предметів, частин предметів, у їх словнику домінують іменники із конкретним значенням, відсутні слова узагальнюючого характеру, мало прикметників, прислівників, переважають заміни слів за семантичною подібністю. Пасивний словник ширше активного, але він насилу актуалізується; часто для його відтворення потрібне пряме запитання; багато слів так і не стають поняттями [4, 6].

Несформованість граматичної сторони мовлення проявляється у труднощах виконання багатьох завдань, що вимагають граматичних узагальнень, виявляються спотворення у вживанні відмінків, змішання прийменників, неправильні узгодження іменника і числівника, іменника і прикметника. Для висловлювань дітей характерні прості, непоширені речення, часто структурно неформлені, із пропусками головних членів. Збільшення довжини речення відбувається за рахунок перерахування подій, об'єднання речень за допомогою інтонації та союзу «та». Становлення зв'язного мовлення в розумово відсталих дітей здійснюється уповільненими темпами та характеризується певними якісними особливостями. Розумово відсталі школярі досить тривалий час затримуються на етапі питально-

відповідної форми мовлення, на етапі ситуативного мовлення. Перехід до самостійного вислову, навіть за умови логопедичної допомоги, протікає в цих дітей дуже важко й у багатьох випадках затягується аж до старших класів допоміжної школи. Зв'язні висловлювання малорозвернуті, фрагментарні. В оповіданні порушена логічна послідовність, зв'язок між окремими частинами. Більш легко дається дітям переказ, проте не без втрат: пропускаються важливі частини тексту, спрощено передається зміст, діти не розуміють причинно-наслідкові, часові та просторові зв'язки.

У школярів із порушенням інтелекту спостерігається спотворення як внутрішнього змістового рівня, так і мовного рівня зв'язного мовлення, у зв'язку з чим у них виникають труднощі при складанні розповіді за сюжетною картиною, де закономірність розвитку подій не задана, і при переказі тексту зі збереженням послідовності подій.

Порушення аналітико-синтетичної діяльності проявляється в розумово відсталих дітей у аналізі морфологічної та звукової структури слів. Нечіткість уявлень про звуко-складову структуру слова призводить до великої кількості пропусків, перестановок, замін звуків та букв. Невиразні уявлення про морфологічну структуру слова на письмі зумовлюють безліч аграматизмів, спотворень префіксів, суфіксів, закінчень, особливо в самостійному письмі. Порушення аналізу структури речення виявляється в пропуску слів, їх злитому написанні, роздільному написанні слова.

Незважаючи на те, що їх мова поступово вдосконалюється, все ж виникає питання про корекцію недоліків розвитку мовлення розумово відсталих дітей.

Корекція порушень мовлення у школярів із інтелектуальним недорозвиненням повинна бути тісно пов'язана з розвитком у них пізнавальної діяльності, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування.

Розвиткові в дітей з інтелектуальними порушеннями основних функцій мови сприяє використання різних дидактичних ігор та вправ, спрямованих на формування усного монологічного мовлення. Р. І. Лалаєва вважає, що система роботи з формування зв'язного мовлення повинна будуватися з урахуванням самостійності при плануванні серій розгорнутих висловлювань [4]. У зв'язку з цим формування зв'язного мовлення проводиться в такій послідовності: переказ із опорою на серію сюжетних картинок; переказ за сюжетною картиною; переказ без опори на наочність; переказ на основі деформованого тексту; розповідь за серією сюжетних картинок; розповідь за сюжетною картиною; самостійна розповідь.

Мовний та наочний матеріал для вправ, спрямованих на формування монологічного мовлення повинен підбиратися з урахуванням мовного досвіду, а також індивідуальних особливостей та можливостей кожної дитини. Наприклад: гра «Розповідаємо по черзі» (мета: формувати вміння

складати описову розповідь про іграшку за зразком (зразок дається поетапно); перетворення речень (дітям пропонуються два простих речення, із яких потрібно зробити одне складне, використовуючи союзи а, але, та, коли); педагог демонструє дітям сюжетні картинки та пропонує скласти речення за сюжетом (мета: складання простих та складних речень за сюжетними і предметними картинками); робота із серією сюжетних картин (мета: навчання складати зв'язну розповідь за серією сюжетних картин).

У процесі роботи з розвитку зв'язного мовлення дітей із порушенням інтелекту було відмічено, що ці діти відчувають труднощі в оволодінні зв'язним мовленням, які пов'язані з їх прагненням до дослівного викладу подій, до повторення окремих частин речень. Спостерігається спотворення як внутрішнього змістового рівня, так і мовного рівня зв'язного мовлення, у зв'язку з чим у них виникають труднощі під час складання розповіді за сюжетною картинкою, де закономірність розвитку подій не задана, і під час переказу тексту зі збереженням послідовності подій. Синтаксичні конструкції, що використовуються дітьми під час складання зв'язного висловлювання, примітивні, мають риси ситуативного мовлення. При цьому спостерігаються порушення лексико-граматичного складу мовлення. Більшість дітей використовують у своїх розповідях іменники, дієслова і займенники. Розповіді дітей відрізняються стислістю викладу, логічною непослідовністю, дуже часто вони складаються з окремих фрагментів, що не становлять єдиного цілого, а замість активного розгортання сюжету в них спостерігається звичайне перерахування окремих елементів ситуації.

Висновки. Таким чином вважаємо, що використання даних видів роботи педагогами допоможе подолати системне недорозвинення мови в дітей із порушенням інтелекту, що позитивно впливатиме на розвиток їх пізнавальної діяльності. Практика показує що, цілеспрямована корекційна робота з формування зв'язного мовлення школярів із порушенням інтелекту з урахуванням структури дефекту та психічного стану дитини впливає на розвиток мовної та пізнавальної діяльності, а також підвищує рівень загального розвитку.

Тим не менше, потрібно відзначити, що в даний час проблема розвитку зв'язного мовлення в даній категорії дітей є маловивченою. Є гострий дефіцит як теоретичних джерел, так і практичних рекомендацій і програм. Для дитини з відхиленнями в розвитку необхідна тривала, постійна допомога, що вимагає особливої підготовки як педагогів, так і близьких, їх любов, терпіння й витримка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Епифанцева Т. Б. Настольная книга педагога-дефектолога / под ред. Епифанцева Т. Б. ; 2-е изд. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – С. 3.
2. Кузнецова Л. В. Основы специальной психологии : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др. ; под ред. Л. В. Кузнецовой. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – С. 7–25.

3. Курицина А. М. Формирование связной речи у детей 6–7 лет / А. М. Курицина // Дефектология. – 1998. – № 2. – С. 42–49.

4. Лалаева Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах / Р. И. Лалаева. – М. : Владос, 2004. – С. 112–129.

5. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Академия, 2003. – 288 с.

6. Мозговой В. М. Основы олигофренопедагогики / В. М. Мозговой. – М. : Академия, 2006. – 224 с.

7. Филичева Т. Б. Дети с общим недоразвитием речи / Т. Б. Филичева, Т. Б. Туманова. – М. : Владос, 2000. – 80 с.

РЕЗЮМЕ

Тарасова В. В. Познавательная активность как средство формирования связной речи у детей с интеллектуальным недоразвитием.

В статье освещается проблема реализации потенциальных возможностей детей с интеллектуальным недоразвитием. Раскрываются особенности формирования познавательной активности как средства развития связной речи у детей с умственной отсталостью. Отмечается, что одним из стимулов развития связной речи, в том числе и общения в форме диалога, является активность самого ребенка, обусловленная его природными потребностями в информации об окружающей действительности на основе существующих впечатлений. Обращается внимание на то, что в настоящее время проблема развития связной речи у данной категории детей является малоизученной и требует как теоретических источников, так и практических рекомендаций и программ.

Ключевые слова: интеллектуальное недоразвитие, коррекция нарушений речи, искажения смыслового уровня, познавательная активность, связная речь.

SUMMARY

Tarasova V. Cognitive activity as the means of formation of coherent speech in children with intellectual underdevelopment.

The article notes that the problem of implementation of the potential of children with mental retardation, their social adaptation to life, becomes increasingly important in Ukraine in connection with a tendency to increasing the number of children in this category and the small number of studies on the issues of education and upbringing.

For a long time the children of this category were considered incapable of learning. In modern scientific literature raises the question of implementation of the potential of these children in the educational activity, the possibility of integrating them into society. One of the incentives for the development of connected speech, including in the form of communication and dialogue, is the activity of the child, due to his natural information needs of reality based on existing experience. From this perspective, the promotion of cognitive activity may be one of the means of forming coherent speech at pupils with intellectual underdevelopment. Driving force, enabling active cognitive manifestations of children is cognitive interest.

At present, the content of remedial work to stimulate cognitive activity as a means of forming a dialogue to be developed, and the problem of finding new effective approaches to diagnosis and formation of coherent speech via stimulation of cognitive activity becomes particularly relevant. Improving correctional-educational work should take into account the dynamics of psychiatric and personality of the preschooler. Early and targeted correctional and educational work carried out with children at an early age maximizes adjust of their existing disorders and helps in the prevention of secondary personality disorders, more successful schooling of these children.

The relevance and importance of the problem of speech disorders and their correction in children with intellectual underdevelopment is determined, above all, a close relationship between the processes of development of speech and cognitive activity of the child. Correction of speech disorders in schoolchildren with intellectual underdevelopment should be closely linked with the development of their cognitive activity, analysis, synthesis, comparison, generalization, abstraction.

Key words: *mental deficiency, correction of speech, distortion of semantic level, cognitive activity, connected speech.*

УДК37.026:37.041:37.04(043.5)

Є. Д. Харькова

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОВЛЕННЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІТЕЙ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті розглядається проблема мовленнєвої підготовки дітей до шкільного навчання. Розкрито сутність понять «передшкільна освіта», «мовленнєва готовність», схарактеризовано принципи наступності й перспективності в підготовці дітей до школи щодо змістового аспекту мовленнєвої підготовки. Доведено, що мовленнєва підготовка дітей до школи – це особлива підготовка, яка специфікою свого змісту стимулює інтелектуальну, емоційно-вольову, мотиваційну готовність дошкільнят і готовність до школи у сфері спілкування.

Ключові слова: *мовленнєва готовність, наступність і перспективність, передшкільна освіта, неперервна освіта, загальномовленнєва підготовка, усвідомлене мовлення.*

Постановка проблеми. Питання підготовки дітей до школи завжди були актуальними як для батьків, так і для вихователів дошкільних навчальних закладів. Особливої гостроти набула проблема підготовки дітей до школи в наш час, коли навчання дітей у школі починається з шести років, а дошкільна освіта, як вихідна ланка неперервної освіти, стала в Україні обов'язковою для дітей п'ятирічного віку, тобто реально виокремилася ще одна проміжна ланка між дошкільною і шкільною освітою – передшкільна. Школа зацікавлена, щоб діти, які приходять у перший клас, були підготовлені до навчання грамоти, тобто мали добре розвинений фонематичний слух (мовленнєвий слух), добре розвинене розмовне мовлення (діалогічне й монологічне), здійснювали звуковий і складовий аналіз слова, вміли аналізувати речення, виділяти з речень слова, поділяти слова на склади, щоб у них були добре розвинені дрібні м'язи пальців, щоб рука була готова до письма. Діти, які прийдуть до школи з такою підготовкою, легко оволодіють у школі навичками читання й письма.

Аналіз актуальних досліджень. Ретроспективний аналіз програмно-методичного забезпечення та наукового фонду дошкільної і початкової ланок освіти засвідчив, що починаючи з часів Я. Коменського й до наших днів, найактуальнішою була й залишається проблема підготовки дітей до